

ADATOK A ZSIDÓSÁG VESZPRÉM MEGYÉBEN A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN LEJÁTSZÓDOTT TRAGÉDIÁJÁHOZ

1. A ZSIDÓSÁG TRAGÉDIÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI A „NUMERUS CLAUSUS”-TÓL MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSÁIG. (1922. JÚL. 22—1944. MÁRC. 19.)

Az 1944. március 19-én lezajlott német katonai megszállást követő események csak befejező szakaszt képeztek a magyarországi — és ezen belül a Veszprém vármegye területén élő — zsidóság tragédiájának.

Az 1944. április első napjaitól kezdve robbanásszerűen kibontakozó zsidóellenes terrorhullám szerves folytatása volt annak a durva antiszemita politikának, amely — a Magyar Tanácsköztársaság leverését követően — 1919. augusztusától datálható. Az 1919. augusztusától szervezeten kibontakozó zsidóellenes pogromokat — melyeknek számos Veszprém megyei zsidó is áldozatul esett —, 1920. nyaratól a politikai vezetés által is elfogadott zsidóellenes intézkedések követték. Az 1920. július 22-én a kultuszminiszter által beterjesztett és elfogadott „*numerus clausus*” törvényjavaslat, majd törvény a magyarországi zsidóságot megfosztotta a polgári jogegyenlőségtől. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a közgazdasági karra és a jogakadémiákra a zsidó vallású fiatalság csak a zsidóság országos százalékarányának megfelelő százalékarányban jelentkezhetett, illetve nyert felvételt. A törvényjavaslat elfogadásával egyidejűleg országszerte antiszemita és szélsőjobboldali programot hirdető szervezetek — az Ébredő Magyarok Egyesülete, a MOVE, az Etelközi Szövetség, a Kettős Kereszt Vérszövetség stb. — alakultak országszerte és a vármegyében. Miután időközben Németországban (1933. januárjával) hatalomra került a fasiszta NSDAP párt — amely kezdettől fogva politikai programjait közé vette fel az „*Endlösung der Judenfrage*”-t, vagyis a zsidókérdés végső megoldását, az egyre inkább németbarát magyar kormányok is követni igyekeztek ezt a politikát. A már egyértelműen németbarát Gömbös-kormányt követő Darányi-kormány miniszterelnöke, Darányi Kálmán 1938. március 5-én elhangzott hirhedt győri programbeszédében — melyben meghirdette az egymilliárd pengős fegyverkezési programot — bejelentette a „zsidókérdés törvényes rendezését!” A haladó szellemű magyar polgári politikusok, művészek, közéleti személyiségek tiltakozása ellenére a törvényjavaslatot az országgyűlés elfogadta és törvényerőre emelte, s 1938. május 29-én — mint az „első zsidótörvényt” — életbe léptette. Az

1938. XV. törvénycikk „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” cím alatt számos antiszemita rendelkezést vezetett be. A zsidók arányát a sajtó-, film-, színművészeti-, ügyvédi-, mérnöki- és orvosi kamarákban 20%-ra korlátozta. A tiz főnél több értelmiségi alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál, intézményeknél a zsidó vallásúak számarányát ugyancsak 20%-ban állapította meg. Az 1938. május 13-án lemondott Darányi-kormányt az Imrédy Béla által vezetett új kormány váltotta fel. Imrédy — aki a Felsőházban már az „első zsidótörvény” egyik fő szószólója volt — egy éven belül megszavaztatta az 1939. évi IV. törvénycikket, a „második zsidótörvényt”, amely 1939. május 5-én hatályba lépett. A törvény megszabta, hogy ki tekintendő zsidónak (aki maga is zsidó, vagy egyik szülője, illetve két nagyszülője zsidó.) A zsidónak tekintett személyek nem lehettek állami tisztviselők, pedagógusok (sem tanítók, sem közép-, sem felsőoktatásban dolgozó tanárok.) A felsőoktatásban felvehető fiatalság és a kiadott iparendélyek számát a zsidók részére 6%-ban szabták meg. Az 1939. február 16-tól 1941. április 3-ig működő — Teleki Pál vezetése alatt álló — kormány sem pozitív, sem negatív formában nem módosított a két eddigi zsidótörvényen. A kormány egyik tagja, Bárdossy László külügyminiszter azonban már 1941. január 1-én tárgyalta Hitlerrel, aki ezen a tárgyaláson kifejtette, hogy a zsidóság teljes fizikai megsemmisítését tűzte ki célul! 1941. április 3-án Bárdossy vette át az új kormány vezetését, s programbeszédében bejelentette: a zsidókérdés nem speciálisan magyar-, hanem európai probléma, s ezt — az általános európai rendezés keretében — német módszerekkel Magyarországon is meg kell oldani gyökeresen, kíméletlenül és véglegesen! Ezt követően Bárdossy benyújtotta „fajvédelmi törvényjavaslatát”, a „harmadik zsidótörvényt”, melyet a parlament 1941. augusztus 8-án — mint az 1941. XV. törvénycikket — léptetett életbe. Ez a törvény már teljesen a német fasiszta „*nürnbergi faji törvények*” szellemét követte: megtiltotta a zsidók és nem zsidók közti házasságon kívüli nemi kapcsolatot is.¹ Ezt megelőzően, 1941. április 16-án közzétették a 2870/1941. sz. kormányrendeletet, amely honvédelmi kisegítő szolgálatra, munkaszolgálatra kötelezte a zsidó vallású és fajú hadköteles férfi lakosságot. Egy ilyen — Veszprémben felállított — kisegítő katonai munkaszolgálatos század építette fel 1941. május és 1942. március között a kádártai katonai lóteret.

A magyar Minisztertanács által 1941. június 27-én a Szovjetuniókat átadott hadüzenet után a magyar „Kárpát” hadművelési csoport keretében már több zsidó kiegészítő katonai munkaszolgálatos század a szovjet frontra került. A harcoló csapatok kiszolgálására a frontra vezényelt kiegészítő katonai munkaszolgálatos századok zömét a hátszágban alkalmazták: hadiüzemekben (mint pl. a Péti Nitrogénművekben), katonai objektumoknál (hajmáskéri tüzérségi tábor, Veszprém-jutasi repülőtér), valamint katonai jellegű építkezéseknél, mint pl. az 1939 óta építés alatt álló szentkirályszabadjai repülőtér építkezésénél, ahol a II/1.—2. és 3. számú és 103/3. sz. kiegészítő munkaszolgálatos századokat alkalmazták.

A Bárdossy-kormány tovább folytatta a zsidóellenes politikát. 1942. január 1-én — az 1941. XIX. tc. értelmében — megszűnt a zsidó vallású törvényhatósági bizottsági és képviselőtestületi tagok mandátuma. A Bárdossy-kormányt 1941. március 9-én felváltó Kállay-kormány további zsidóellenes rendelkezéseket adott ki. Március 19-én zárolták a zsidók tulajdonában levő földbirtokokat. (Július 17-én az 1942. XV. tc. megfosztotta a zsidókat földtulajdonaiktól, majd november 22-től minden 5 katasztrális holdnál nagyobb zsidó földbirtokot kényszereladásra kellett bocsátani.) Március 25-én kormányrendeletet adtak ki a zsidóknak tekintendő orvosok munkájának korlátozásáról, majd május 1-én a Képviselőház elfogadta az izraelita vallásfelekezeti jogállását csorbító törvényjavaslatot. Június 15-én kormányrendelet tiltotta meg, hogy zsidót házfelügyelőnek alkalmazzanak. Június 24-én a Képviselőházban gr. Serényi nyilaspárti képviselő javaslatot terjesztett elő, hogy a munkabíró zsidó férfilakosságot zárják munkatáborokba, a betegeket, öregeket és gyermekeket pedig toloncolják gettókba.² November 6-án a Honvédelmi Minisztérium parancsot adott ki a 42. évet betöltött zsidó kiegészítő munkaszolgálatosok leváltásáról, s rendeletet adott ki a 24—33 éves zsidó férfiak hirdetemny útján történő behívásáról. 1942. november 29-én a Veszprémvármegye c. újság is közölte a rendelkezést. Minden zsidónak tekintendő személy, aki 1894. január 1-től 1924. december 31-ig terjedő időben született, köteles volt nyilvántartásba vétel miatt jelentkezni az illetékes munkaszolgálatos zászlóaljnál, illetve bevonulási központban és népmozgalmi nyilvántartóban. Mindenki az illetékes hadtest (Veszprém vármegye a szombathelyi III. hadtest körzetébe tartozott) közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljnál volt köteles jelentkezni és bevonulni. Bevonulásra az 1909—1918-as években születettek voltak kötelezettek: november 25-én az 1911, 1914, 1917-ben születettek, december 15-én az 1910, 1913, 1916-ban születettek, 1943. január 15-én pedig az 1909, 1912, 1915, 1918-ban születettek. A behívottak kötelesek voltak magukkal vinni katonai és polgári okmányait, kétnapi élelmet és a hirdetemnyben leírt ruházati kellékeket.³

A behívott zsidó férfiakból — részben — ún. „légoltalmi munkás” zászlóaljakat és századokat kellett szervezni. Ugyanis a M. kir. Vezérkari Fő-

nökség 1943. január 7-én elrendelte, hogy április 1-ig — a tavaszra várható ellenséges légitámadások idejére — a romeltakarítással járó sürgős tömegmunkákra — az 1942. XIV. tc. szerint — zsidónak minősített személyekből kell a munkás zászlóaljakat és századokat felállítani. A hadtest székhelyén (Szombathely) — a hadtest légyédelmi parancsnokságnak közvetlenül alárendelve — egy légoltalmi munkás zászlóaljtorzset, illetve zászlóaljat kellett szervezni. A hadtest körzetébe tartozó Veszprémben ezzel egyidejűleg két légoltalmi munkásszázadot kellett felállítani 100—120 fővel. Amíg a légitámadások nem következnek be, a munkásosztagokat katonai létesítmények légoltalmi berendezéseinek (óvóhelyek, óvóhelyárkok, óvófülkék, víztárolók stb.) építésére kell alkalmazni. A századok légitámadás esetén a támadással sújtott város (esetleg ipartelep, pályaudvar stb.) légoltalmi parancsnokának alárendeltségébe kerülnének meghatározott időre.⁴

A zsidó vallású katonaköteles férfilakosságból felállított kiegészítő munkaszolgálatos zászlóaljak közül Veszprém megyében a legtöbbet a szentkirályszabadjai repülőtér építkezésén alkalmazták. Itt dolgozott a 101/14., 101/16., a 105/507., 105/508., 105/509., 105/501., 105/503., 105/504., 105/506., 105/509. kiegészítő munkaszolgálatos század. A repülőtérépítő zászlóalj parancsnoka — Tosch Nándor utász-főhadnagy — a lehetőségekhez képest igyekezett a munkásszázadok embereinek sorsán enyhíteni. Ugyanakkor a századok parancsnokai különböző magatartást tanúsították alárendeltjeikkel szemben. Míg a 101/16. század parancsnoka — Sacks hadnagy — rendkívül lelketlen magatartást tanúsított századának tagjaival szemben, a 101/14. század parancsnokai — Both Raymund, majd Barla Kálmán főhadnagyok — rendkívül emberségesen bántak embereikkel. Nekik volt köszönhető a tábor élelmezési viszonyainak és jóléti intézményeinek jelentős megjavítása.⁵ Zalahaláptól északra, Újdörögdpusztán is volt egy zsidó kiegészítő katonai munkaszolgálatos tábor, mintegy 7—800 emberrel. Itt dolgoztak a 101/356., 101/357. félszázadok is egy 2000 katasztrális holdas kincstári gazdaságban, amelyből 200 hold volt szántó, a többi erdő, illetve murványa. A tábor parancsnoka Steininger tart. főhadnagy, helyettese Metz tart. hadnagy, mintegy 10—15 főnyi keretlegénységgel. A munka itt reggel 04 órától este 19 óráig tartott, rendkívül brutális bánásmód és gyenge ellátás mellett. (A táborban számos veszprémi illetékességű zsidó is volt: Fischer kereskedő, Kollár fényképész, Obláth mészáros, Szigetvári divatáru-kereskedő stb., akik közül a háború végén csak Fischer tért vissza Veszprémbe.) A Péti Nitrogénművekben dolgozott a 104/302. kiegészítő munkaszolgálatos század, valamint a 101/353. és 701/305. k.m.-félszázadok. A 104/2. k.m. század a hajmáskéri tüzérségi táborban dolgozott, s egy század a Veszprém-jutasi repülőtérre volt beosztva. A német hadvezetőség kérésére 1943. őszén 15 kiegészítő munkaszolgálatos századot — köztük Szentkirályszabadjáról a 105/501., 105/503., 105/504.,

105/506., 105/507. és 105/508. k. m. századokat — a szerbiai Bor melletti rézbányákba vezényelték munkára, honnét csak 1944. október 29-én tértek vissza.

1943. kora tavaszán a polgári életben is fokozódott az antiszemitizmus. A „Veszprémmegye” című hetilap 1943. február 21-i száma beszámolt arról, hogy február 14-én Veszprémben ülésezett a keresztény-antiszemita iparos és kereskedő társadalom szervezete, a Baross Szövetség Veszprémi Csoportja — Regényi József elnökletével. Az elnöki beszámolóban elhangzott, hogy az előző év (1942) óta a csoport 22 taggal gyarapodott, s a veszprémi tagság elérte a 189 főt, ami a keresztény iparos és kereskedő társadalom növekedését jelentette. Dr. Priegl László devecseri királyi körjegyző — a csoport ügyésze — rámutatott, hogy a „zsidótörvény” után a cégtáblákat ugyan átfestették, de a tőke változatlanul a zsidók kezében van, s a zsidók továbbra is tömegesen özönlenek az ipari és kereskedelmi pályákra. Kijelentette, hogy küzdeniük kell a zsidók ellen, mert „... a vásárlóközönség még ma sem áll hivatása magaslatán, s ezen csak megfelelő zsidóellenes propagandával lehet segíteni!” Dr. Barthos Pál apátkanonok is hangoztatta beszédében, hogy „... mi a saját hibánkból hizlaltuk nagygyá a közénk nem való idegen fajtat!” (Sic)

1943. márciusban megkezdték az — 1942. XV. törvénycikk értelmében — a zsidó földvagyont erőszakos kisajátítását. Megindult a megyében — Takách Jenő kormányfőtanácsos, ny. alezredes, a vármegyei vitézi székkapitány vezetésével — az elkobzott zsidó földbirtokokból „vitézi telkek” szervezése és kiosztása. Elsőnek a megye enyingi járásában, Mezőszilason kobozták el 173 katasztrális hold földet, melyből egy tisztí — (26. k. hold szántó, 4 k. hold szőlő és gyümölcsös) és három legénységi „vitézi telket” (14—15—17. k. holdon) alakítottak ki — a „Veszprémmegye” című hetilap 1943. március 28-i közlése szerint. A maradék 73 k. holdat pedig bérbeadták egy harctéren levő honvéd családjának. A kisajátítások a következő hónapokban folytatódtak. A „Veszprémmegye” című hetilap 1943. április 15-i száma szerint Csajágon 42, Nemesszalókon 15, Vináron 6 k. holdat kobozták el zsidó tulajdonosaitól, s alakítottak ki ezekből „vitézi telkeket.” Az elkobzások ezzel egyidejűleg megkezdődtek Mezőszentgyörgyön, Berhidán, Nagygyimóton, Tapolcafőn, Vanyolán és Pápán. A „Veszprémmegye” 1943. május 9-i száma további elkobzásokról számolt be: Tótvázsonyban elkobzott zsidó birtokból egy 80 k. holdas tisztí, és egy 9 k. holdas legénységi „vitézi telket” alakítottak ki. További kisajátítások és „vitézi telkek” szervezése volt folyamatban: Somlóvásárhelyen, Somlószőlősen, Somlójenőn, Mezőkomáromban, Küngösön, Dégen és Mencshelyen.

2. A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1944. március 19-én vasárnap — borús, felhős időjárási viszonyok közepette — kezdte meg a

német hadsereg Magyarország katonai megszállását. Az alacsony, mintegy 600 méteres felhőalag alatt — már a kora reggeli óráktól kezdve — a földi csapatok benyomulását felderítő és biztosító két német csatarepülő-ezred és egy vadászrepülő-osztály kötelékei jelentek meg 300—400 méteres magasságban a megye főbb útvonalai felett. Ezek a kötelékek biztosították a nyugati országhatáron betörő német LVIII. tartalék páncélos hadtest csapatait. Miközben egy páncélos tanhadosztály Győr irányába nyomult előre, a 16. SS „Reichsführer-SS” páncélgránátos-hadosztály három gépesített lövész- és egy gépesített tüzerezrede, valamint egy rohamlövég- és egy harcokcsi-osztálya a Celldömök—Pápa—Veszprém közti útvonalakon tört előre K—DK-i irányokba. Ezzel egyidejűleg — Horvátország felől — Nagykanizsa térségén át a német LXIX. hadtest csapatai nyomultak előre; ennek I. népi hegyi hadosztálya Tapolca körzetén át érte el Veszprém megyét. A hadsereg csapatai mellett az országba érkezett Eichmann alezredes „Sonderkommando”-ja, valamint a Gestapo és a „Sicherheitsdienst” 600 embere, akiknek feladata volt — együttműködésben a magyar belügyi hatóságokkal — a magyarországi zsidókérdés végleges megoldása, ami egyenlő volt a magyarországi zsidóság fizikai megsemmisítésével.

Miközben a német 16. SS páncélgránátos és I. népi hegyi hadosztályok átvonulása Veszprémen március 19-én egész délután, sőt az éjszaka folyamán a következő nap reggeléig elhúzódott, német csapatokat szállásoltak el Veszprémben a Várban levő piarista gimnáziumban (270 ember) és a református iskolában.⁶ Miután a városban a diákok nemzeti színű szalagot tettek ki sapkájukra, március 20-án az iskolák tanárai felszólították a tanuló ifjúságot, hogy kerüljenek el minden nézeteltérést a várost megszálló német SS-katonasággal. Március 21-én a német katonák — együttműködésben a város polgári és katonai vezetőségével — előre nyomtatott „ZSIDÓ—JUDE” feliratokat ragasztottak ki a zsidó tulajdonban levő kereskedésekre, azok ajtóira, kirakataira. A városba települt német 707. sz. városparancsnokság (pk.: Siems őrnagy) — ugyancsak a magyar hatóságok tudtával és hozzájárulásával — a városban levő német katonaság élelmezésére a veszprémi zsidó hitközségtől napi 3000 Pengőt követeltek. A pénzügyek intézését a veszprémi Farkas-Korein bankház zsidó társtulajdonosára, Korein Józsefre, a helyi zsidó hitközség pénztárosára bízták. Biztosítékul a német katonaság március 22-én letartóztatta — és a piarista gimnázium IV. osztályának termébe zárta — a város több ismertebb zsidó vallású polgárát, akiket azonban március 23-án reggel szabadon bocsátottak.⁷ Március 21—22-re a német Gestapo kinyomozta, hogy március 19-én reggel több zsidó iparmágnás — köztük Chorin Ferenc, az ország egyik leggazdagabb nagytőkése, a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. elnök vezérigazgatója, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, a Felsőház tagja; továbbá Kornfeld Móric, ugyancsak ismert zsidó iparmágnás — a zirci apátságba menekült, közös barátjukhoz,

Endrődi Vendel főapáthoz. A Gestapó itt letartóztatta a zsidó nagytökéseket, majd elszállították őket Mauthausenbe. Néhány hét múlva azonban visszaszállították őket Budapestre, s kerekén egy hónappal a zirci izgalmak után, a Chorin—Weiss—Mauthner—Kornfeld családok útban voltak a semleges Svájc, illetve Portugália felé, annak fejében, hogy teljes vagyonukat az SS-nek adták át 25 évre.⁸

Március 22-én — Sztójay Dömével az élen — új kormány alakult meg a Magyar Megújulás Pártja vezetésével, amely kormányban részt vett a Magyar Nemzetiszocialista Párt és a volt kormánypártnak, a Magyar Élet Pártjának jobbszárnya. Az új kormány március 29-én feloszlatta az ellenzéki pártokat: a Magyar Szociáldemokrata Pártot, a Független Kisgazdapártot. Ugyanezen a napon, március 29-én a Minisztertanács ülésén tárgyalták meg a „zsidókérdéssel” kapcsolatos új rendeleteket: a zsidókat feltűnő módon megjelölő sárga Dávid-csillag viselését, a zsidók telefon tartásának tilalmát és azt, hogy zsidó nem tarthat keresztény háztartási alkalmazottat stb.

Március 27-én a német 16. SS páncélgránátoshadosztály elvonult Veszprém vármegyéből, s helyét — az 1942—1943-ban az afrikai fronton harcoló — német 21. páncélosadosztály csapatai foglalták el. A hadosztálynak alárendelt 92. gépesített-ezred szállta meg Pápát és Veszprémet. Veszprémben újra a piarista gimnáziumban és a református iskolában szállásolták el a német katonákat, s az alakulat tiz harckocsija a Szent Imre téren — a jelenlegi Veszprém Hotel helyén — állomásozott.

A zsidók ellen megindított hajsza első napjaiban kitűnő ürügyül szolgált az uszításra egy tragikus következményekkel járó hadművelleti esemény. Április 3-án délben, a Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierőnek alárendelt amerikai 15. hadművelleti légihadsereg kétszáz bombázó repülőgépe — a háború során először — légitámadást hajtott végre Budapest ellen. A déli órákban lezajlott bombatámadást az április 3-ról 4-re forduló éjszaka az — ugyancsak a F. Sz. S. L. (MASAF) alárendeltségében levő — brit 205. bombázócsoporthoz tartozó Budapest bombázását. A két egymást követő légitámadásnak a hivatalos jelentések szerint 1073 halálos és 526 sebesült áldozata volt. A légitámadást — melyet egyébként a teheráni konferencián (1943. nov. 28—dec. 1.) terveztek meg a Szövetséges Hatalmak vezérkarainak szakemberei — a sajtó „nemzetközi zsidóság ördögi összeesküvésének” részeként tállalta. Már másnap, április 4-én a Zalamegyei Újság közölte az uszító szöveget: „... A zsidóság nem tagadja meg magát!... A moszkvai zsidógyűlés határozata szerint minden erőt latba vetnek Moszkva győzelméért!...” A következő hetekben és hónapokban az országos és megyei sajtóban egyre fokozódott a zsidók elleni hisztériakeltés: az újságok szerint a zsidók küldték Amerikából Magyarország ellen a bombázó repülőgépeket, zsidók voltak a bombázó gépek pilótái és a magyarországi zsidók voltak azok, akik jelzéseket adtak arra, hová szórják a repülőgépek a bombáikat! A sajtó — a kor-

mánylaptól a vicclapokig — egyre gyilkosabb pogromokra uszította a lakosságot a zsidók ellen. Közben a — németek által felállított Országos Zsidó Tanács újságja, a Magyar Zsidók Lapja 1944. április 6-án felszólította a zsidókat, hogy feltétlenül engedelmessékedjenek a rendelkezéseknek és odaadón végezzék munkájukat — április 7-én döntés született a zsidókérdés végleges megoldására. Április 7-én a M. kir. belügyminisztérium — Baky László államtitkár aláírásával — bizalmas rendeletben közölte az illetékes hatóságokkal a zsidók gyűjtőtáborba szállításának és deportálásának irányelveit. A rendelet már nyíltan kimondta: „a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól!”⁹ Szinte ezzel egyidejűleg — április 8-án — Hitler német kancellár és Speer birodalmi munkaügyi miniszter megállapodtak abban, hogy 100 ezer zsidót igényelnek Magyarországról kényszermunkára.

Április 9-én a „Veszprémvármegye” című megyei lap közölte a rendeletet, hogy a zsidó vallású lakosság kortól és nemtől függetlenül köteles felső ruháján, feltűnő helyen 10 x 10 cm-es sárga textilanyagból készített csillagot — hat ágú ún. Dávid-csillagot — viselni. Egyidejűleg elrendelték, hogy — a teljes magyar polgári lakosság számára is! — tilos a külföldi rádióadások hallgatása, beleértve a zenei műsorszámokat is! Ugyancsak a sajtó útján — április 16-án — elrendelték, hogy zsidó vallású személy sem vonaton, sem gépjárművön nem utazhat. Április 21-én pedig elrendelték, hogy minden zsidó tulajdonban levő üzletet be kell zárni!¹⁰

A német megszállás változásokat hozott a zsidó katonai kisegítő munkaszolgálatos alakulatoknál is. A magyar tiszték különböző módon reagáltak a német megszállásra. A szentkirályszabadjai repülőter építését végző századok táborában Barla Kálmán főhadnagy — a táborparancsnok távollétében, mint annak helyettese — összehívta a parancsnoksága alatt álló 101/14. századot és a más századokba tartozó munkaszolgálatosokat, és informálta őket a német katonai megszállással járó helyzetről. Szomorúnak és gyászosnak mondta a magyarság helyzetét, majd megnyugtatta az embereket, hogy ameddig neki módjában áll valamit is tenni érdekében, nincs mitől tartaniok. Valahogy csak sikerül majd átveszteni ezt a szörnyű csapást, ami evvel a politikai eseménnyel érte az országot.¹¹ Kegyetlenebbül alakult az újdörögdi táborban dolgozó századok helyzete. Az előző parancsnok — Gilde százados helyébe egy őrnagy került (neve ismeretlen) március végén. Mikor a századok felsorakoztak raportra, az őrnagy odahívta egyik őrmestert:

— Mondja őrmester, hány zsidóval mentem ki a frontra 1942-ben?

— 225 zsidóval, jelentem alássan őrnagy úr!

— És hányval jöttem vissza, őrmester!

— 16 zsidóval, alássan jelentem őrnagy úr!

— Hallottatok zsidók, ez vár rátok! — üvöltötte az őrnagy úr.¹²

1944. április végén Endre László és Baky László belügyi államtitkárok, valamint Ferenczy László

ló csendőr alezredes Siófokra rendelte a dunántúli közigazgatási vezetőket. A konferencián határozatot hoztak, hogy május 17-től kezdve meg kell kezdeni a zsidóknak gettókba való elkülönítését. Ezt követően pedig meg kell kezdeni — a Német Birodalommal való tárgyalások alapján — a zsidóknak a németországi koncentrációs táborokba való vasúti szállítását. A szállításokat csendőrkerületek szerint kellett végrehajtani. A II. székesfehérvári csendőrkerület — ide tartozott Veszprém vármegye is — a sorrendben a harmadik volt, s erre a tervezet szerint csak 1944. június 1. után kerülhetett sor.¹³

A zsidókérdés végleges eldöntésével egyidejűleg a magyar Minisztertanács sorra hozta a zsidóság elleni intézkedéseket. Április 21-én be kellett zárni az összes zsidó tulajdonban levő üzletet, s el kellett bocsátani a munkából minden értelmiségi munkakörben dolgozó zsidót. Április 26-án a Minisztertanács hozzájárult az 50 ezer zsidó kényszmunkás Németországba szállításához, azzal a feltétellel, ha azok hozzátartozóit is kiszállítják az országból.

Május 3-án a sajtó közölte, hogy Pápán a zsidók nem látogathatják a nyilvános fürdőket, strandokat. A Budapesti Hírlap 1944. május 6-i számában „Napi hireiben” közölte, hogy „A pápai rendőrkapitányság Altmann Bernátot 2000

1. ábra. A gettó részét képező veszprémi zsinagóga belseje 1944. júniusban.

Снимок 1. Внутренняя обстановка синагоги, как части гетто города Веспрем, в июне 1944 г.

Pengő pénzbüntetésre ítélte, Kóth Albertet 20 napi elzárásra, Mischner Magda horvát állampolgárt 10 napi elzárásra, mert a sárga csillagot nem viselték”. A visszaemlékezések szerint Altmann Bernát ruhakereskedő Kossuth Lajos utcai üzletéből csak néhány percre lépett ki az utcára csillag nélkül, hogy egy tűzifát áruló vidéki fuvarossal beszéljen. A pénzbüntetés lerovása után rövidesen internálták Sárvárra Altmann Bernátot. Ugyanoda internálták — minden különösebb indok nélkül! — ugyancsak Pápáról: Bodánszky Zoltán fakereskedőt, Kohn M. Jenő cementgyárost (ellene cionizmus volt a vád!), dr. Pápai Lajos állatorvost és feleségét, Friebert Lajost, a Bacon Húsgyár igazgatóját, Steiner József téglagyárost; Leipnik Ármin textilgyárost, dr. Guth Emil ügyvédet és dr. Pátkai Lajos ügyvédet. (Valamennyiük sorsa ismeretlen — örökre eltűntek!)¹⁴ A megyei sajtó szerint — május 10-én — 16 veszprémi zsidót internáltak, mert „Az ellenséges államokkal rokonszenveztek, ellenszenvvel viseltettek a magyar nemzeti eszmével és gondolattal.” Május 13-án elrendelték, hogy Pápán a zsidók a piacot csak délelőtt 11 óra után látogathatják, s este 21 órától reggel 05 óráig nem hagyhatják el a lakásukat. Ugyanakkor internálás terhe alatt be kellett szolgáltatniuk irógépeiket, fényképezőgépeiket és kerékpárjaikat.¹⁵ Május 14-én a megyei sajtó — a Veszprémvármegye című lap — is közölte, hogy este 21 órától reggel 06 óráig a zsidó vallású személyek az utcákon és nyilvános helyeken nem tartózkodhatnak. A veszprémi vezető rendőrtanácsos és a pápai rendőrkapitányság újlag külön utasítást adott ki, amely szerint a zsidók a piacokat délelőtt 11 óra előtt nem látogathatják. Az újság ugyanakkor azt is közölte, hogy a veszprémi rendőrkapitányság 22 zsidót, a pápai pedig 14 zsidót vett őrizetbe és internált állambiztonsági okokból.

Május 25-én két belügyminisztériumi rendelet is napvilágot látott: zsidók csak a számukra kijelölt vendéglőket és szállodákat, valamint nyilvános szórakozóhelyeket látogathatják.

Május 17-én a megyében kijelölték a gettókat, megkezdtek azok körülkerítését, s kijelölték azt is, hogy melyik gettóba mely körzetek lakosságát telepítik. Ezzel egyidejűleg — pl. Pápán tizenkét bizottság — járta végig a zsidó lakásokat, illetve családokat, pontosan felleltározva mindent: mit vihetnek magukkal a gettóba, s mit nem. A gettóba be nem vihető tárgyakat az ipariskolában gyűjtötték össze.

Május 23—31 között Veszprém megyében felállították a gettókat. Veszprémben a volt zsidóiskolát (Bajcsy-Zsilinszky u. 15. sz.) és a mellette lévő dr. Somorjay Imre-féle 11. sz. házat és a Pillitz Ármin féle 9. sz. házat, valamint a Rákóczi térre néző zsinagógát kerítették körül deszkapalánkokkal. Ezenkívül Veszprémben gettóvá nyilvánították a volt komakúti kaszárnya régi épületeit (a jelenlegi SZTK-épület és az előtte elterülő tér helyén). Pápán a gettó a Rákóczi, Petőfi, Eötvös, Szent László és Bástya utcákban volt. A deszkapalánkok hat girbeburba utcát zártak körül, összesen mintegy tizenhárom és fél katasztrális hold területen. A gettónak két kapuja

volt: az egyik a Rákóczi utca Kossuth Lajos utcai részénél, a másik a Bástyá utca Kis tér felőli részén.¹⁷ Várpalotán a zsidó templomot zárták körül deszkapalánkkal. Gettót állítottak fel Tapolcán, Keszthelyen és Sümegen is. Május 28-án dr. Buda István — május 9-től az új főispán dr. Meszterházy Ferenc helyett — megszemlélte a veszprémi gettóban folyó munkálatokat. Másnap a pápai gettó építkezéseit tekintette meg, ahol felfedezte, hogy dr. Donáth Kornél nőgyógyász a terhes anyák számára szülőotthont rendezett be. Ezt látva valóságos dühkitörést kapott: „A бүдös zsidóknak ez túlságosan szép, majd teszék róla!”¹⁸ Buda István főispán olyan embertelenül hajtottá végre a kiadott rendelkezéseket, hogy még évekkkel később is kitört ellene a közgyűlölet. A háború után, 1946. januárjában, mikor mint háborús bűnöst a veszprémi rendőrkapitányságról az ügyészségre kísérték — a nyílt utcán, a jelenlegi Kossuth és Rákóczi utcák találkozásánál, a jelenlegi OFOTÉRT üzlet előtt a felháborodott tömeg megrohanta és meg akarta lincselni. Csak a rendőrök tudták kiszabadítani — kisebb sérülésekkel — a tömeg bosszúálló kezéből, s szállították az ügyészségre, ahol a törvényesség betartásával mérték ki büntetését.¹⁹

A székesfehérvári II. csendőrkerülethez tartozó Veszprém megyében 1944. június 1-én rendelték el a zsidó lakosság gettókba zárását. A pápai zsidótemplomban ezen a napon — Sevouz második napján — tartották az utolsó istentiszteletet, ahol — a túlélők emlékezte szerint — az utolsó „dróseját” Haberafeld Jakab főrabbi tartotta, s különösen drámaian hangzott el Stein Codek kántor ajkáról a „Jiszkór” — az utolsó ima!²⁰ A nap folyamán a csendőrség és a rendőrség karhatalmi beavatkozásával — példátlan durvasággal — Pápa város 2565 zsidó vallású lakosságát a gettóba kergették. Lakásuk elhagyása után a csendőrség veréssel, ütlegeléssel vallatta a gettóba zárt embereket, hogy hová rejtették el értéktárgyaikat, ékszereiket, arányaikat.²¹ A pápai gettóba szállították a pápai, a devecseri, a zirci járások községekének, valamint Ajkának zsidó lakosságát is, összesen mintegy 260 családot. A gettó vezetésével és felügyeletével egy öttagú zsidó tanácsot bízták meg. A gettó parancsnoka dr. Lotz Pál rendőrfogalmazó lett, aki bűnös magatartása miatt a háború után — álnéven — Ausztráliába menekült. A brutális bánásmód és a kétségbeejtő jövő miatt számos ember az öngyilkosságba menekült. Dr. Glück orvos és neje, Lucy gyógyszerésznő megmérgezték magukat, s öngyilkos lett dr. Körös Endre 71 éves nyugalmazott tanítóképző intézeti igazgató és felesége.²² Ugyancsak június 1-én hajnalban rendelte el Veszprém Tóth Ernő csendőr alezredes osztályparancsnok a veszprémi zsidóság gettóba zárását. A csendőrség tagjai brutális kegyetlenséggel verték ki lakásaikból a zsidó családokat. Azt sem engedték meg nekik, hogy összerakják az előírásokban engedélyezett csomagjaikat. Veszprém város mintegy 750 zsidó vallású polgárát a zsidó iskola és templom, valamint a volt Bajcsy-Zsilinszky utca 9. és 11. sz. házaiban kijelölt gettóba hajtották. Ugyanide zárták még a szentgáli,

herendi, városlödi, gyulafirátóti, sólyi, vörösberényi, nagyvázsonyi, tótvázsonyi, nemesvámosi és szentkirályszabadjai zsidó családokat. A komakuti régi kaszárnya épületébe az enyingi járás zsidó családjaikat zsúfolták össze. A várpalotai zsidókat — mintegy 260 embert — a zsidó templomban kijelölt gettóba zárták, s ide gyűjtötték össze a berhidai, ósi, vilonyai és Balatonalmádiba való zsidó családokat. Az akkor Zala megyéhez tartozó Tapolcán 830 embert, Sümegen pedig 310 embert zártak gettóba.

Június 18-án a „Veszprémvármegye” című hetilap közölte Simon István veszprémi rendőrtanácsos 972/2.—1944. sz. rendeletét, amelyben kidolgozta a „Veszprémi gettó rendőri szabályzatait.” Ennek 1. sz. pontja szerint: „A zsidó lakótelepek területén azok belső rendjéről a zsidótanács (vezetője: dr. Kun Andor veszprémi főrabbi. Szerző) köteles az általa kijelölt biztonsági közegek útján gondoskodni, akik a belső rendért felelnek, s ebből a célból éjjel-nappal állandó szolgálatot kötelesek tartani. A zsidótanács elnöke a tanács tagjainak névjegyzékét köteles a rendőrkapitányságnak és a polgármesteri hivatalnak haladéktalanul beterjeszteni és a tanács tagjainak a személyében beálló változást minden esetben azonnal bejelenteni.” A rendelkezés szerint minden rendezésért elsősorban a zsidótanács vezetői voltak felelősek, csak azután a rendezés tette vagy tettesei. A zsidótanács tagjai a közhatalmakkal és közhatalokkal való ügyeiket csak délelőtt 09—11 óra között bonyolíthatják le, csak ekkor hagyhatták el őket a gettót, ahová ügyeik elintézése után azonnal visszatérni voltak kötelesek. Ugyanis a gettót engedély nélkül tilos volt elhagyni vasár- és ünnepnapokon, valamint hétköznapokon este 21 órától reggel 06 óráig. Élelmiszerek bevásárlását a tíz tagú választott, bevásárlásra kijelölt csoport végezhette déli 11—13 óra között. (Ugyanis a gettóban közös konyhák működtek.) A gettót egyébként csak rendkívüli esetben, külön engedéllyel lehetett elhagyni. „Kivételt képeznek az orvosok, akik orvosi hivatásuk teljesítése céljából a rendőrkapitányság által kiállított igazolvány alapján a lakótelep területéről minden nap kiléphetnek.” (2. pont) Az 5. pont értelmében csak dolgozni lehetett kimenni a gettóból, de azt is csak szigorú megszorításokkal: „Hadiüzemi munkások, valamint egyéb mezőgazdasági-, ipari- vagy gyárimunkások a telepekről a rendőrkapitányság által láttamozott, illetve munkaadói igazolvány felmutatása mellett meghatározott időben csoportosan léphetnek ki és mehetnek munkahelyükre. Az így kilépőknek az utcákon való ácsorgása, sétálása és céltalan járkálása azonban szigorúan tilos.” A 3. pont értelmében: „Zsidó a keresztény lakásokba sem látogatás, sem pedig más célból be nem léphet. Kivételt képeznek a zsidó orvosok, akik beteglátogatás céljából a keresztény lakásokba szabadon beléphetnek.”

(Június 23-án elrendelték, hogy aki zsidót lát vendégül, azt internálják!) Zsidók számára tilos volt minden nyilvános hely (étterem, szórakozóhely, uszoda, stb.) látogatása. A 4. sz. pont a

keresztényeknek a gettóba való látogatását is tilalmazta és szabályozta: „Keresztények a zsidó lakótelepek területére csak indokolt esetben, s külön engedély alapján léphetnek be. A bevett keresztény egyházak megbízott lelkészei, valamint a keresztény orvosok és szülésznők a zsidó lakótelepekre szabadon beléphetnek. Ezenkívül a hivatalosan eljáró közbiztonsági és közigazgatási szervek, valamint közüzemi szervek (villany, vízművek) alkalmazottjai, postai kézbesítők, továbbá pénzbeszedők és kéményseprők a rendőrkapitányság által is láttamozott igazolvány felmutatása mellett léphetnek oda be.” A 9. pont szerint még az ablakokat is el kellett zárni: „A zsidó lakótelepek utcára nyíló ablakainak alsó tábláit le kell meszelni. Azokon keresztül az utcára kinézni, vagy a külvilággal érintkezni szigorúan tilos. Az utcára nyíló ablakrészek szellőztetése a felső ablakrészen át történhetik, ha pedig felső ablakrészek nincsenek, vagy pedig azok ki nem nyithatók, abban az esetben a szellőztetés a külső bal és a belső jobb, illetve a belső bal és a külső jobb ablakszárnyak nyitása útján eszközölhető.” A 8. sz. pont szerint a légólatomra vonatkozó érvényben levő rendelkezések szigorú betartása a zsidó lakótelepeken is kötelező. A gettók őrzését — igen brutális formában — a veszprémi osztályparancsnokságnak alárendelt csendőrség látta el.

2. ábra. A zsidók elszállításása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 2. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

Június 22-én Andre László, a zsidó ügyekkel foglalkozó belügyi államtitkár újra Siófokon tartotta meg értekezletét a dunántúli zsidóság — most már végleges deportálásáról.

A vasúti szállítások nehézségei miatt a megye zsidó lakosságát több lépcsőben szállították el. Elsőnek, június 29-én a veszprémi gettóban összezsúfolt embereket vagoniroztak be: vagonként 70—75 embert, egy vödör vízzel és egy vödörrel a testi szükségletek részére. A marha vagonokat leplombálták, csak a szögesdróttal megerősített vagonablakok maradhattak nyitva.

A veszprémi zsidóság elhurcolásával egyidejűleg, június 29-én a csendőrség a pápai gettót is kiürítette, s az embereket, közel 3600 embert — brutális körülmények között — a város szélén álló elhagyott műtrágyagyár épületeibe hajtották ideiglenesen.²³ Az itt összezsúfolt embertömeget őrző csendőrkülönítmény parancsnoka dr. Papp Zoltán csendőr százados volt, akit büneiért a háború után a Népbíróóság 12 évi fegyházra ítelt. A pápai műtrágyagyárban összezsúfolt mintegy 3600 zsidó személyt csak július 4-én hajnalban hajtották a pályaudvarra és vagonirozták be — a veszprémiekhez hasonló körülmények között. A pályaudvar és a környező utcák néptelenek voltak, csak néhány városi úr mulatott a pályaudvar restijében, rá sem hederítve, hogy ezernyi embert hurcolnak a halálba. „... A cigányzene — az áldozatok zokogásával egybeolvadva alkotta a gyűlölet szimfóniáját!” — írja egy visszaemlékezés.²⁴ A Pápan összegyűjtött zsidókat szállító vasúti szerelvény — Budapesten, Hatvanon, Kasánán át — július 18-án érkezett meg a Lengyel Főköormányzóság területén felállított auschwitzi koncentrációs táborba. A tragikus véletlen folytán július 18-án, „Sivo oszor Tamuz” napján, a zsidók évezredes gyásznapiján. Annak az eseménynek a napján, amikor Mose Rabenu össze-törte a „törvények” két kötőabláját, de csak a kövek törtek össze, a Tízparancsolat szavai tovább szálltak a világyürbe!²⁵

A gettóba zárást és a deportálást Pápan csak László Miklós műszaki kereskedő és Frimm Pál került el. Mindketten az első világháború 75% - os hadirokkantjai voltak (fél lábuk veszett ott) és tulajdonosai az arany vitézségi éremnek. Így mint kivételezettek 1944. október 15-ig — a nyilas hatalomátvételig — lakásukban maradhattak. (Tragikus sorsukat lásd a későbbiekben!)

1944. július első két hetében Veszprém vármegye összes gettóiból elszállították a zsidó lakosságot, az akkori megye területéről összesen 4106 embert. A vasúti szállítmányok zöme az auschwitzi koncentrációs tábor egyik melléktá-

3. ábra. A zsidók elszállításása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 3. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

borába, a birkenauai táborban rakodott ki. A beérkező szerelvényekről leszállított szerencsétleneket azonnal csoportosították. A mintegy 10%-ot kitevő, kifogástalan testi állapotban levő férfiakat és nőket (de csak a gyermektelen vagy felnőtt gyermekkel bíró asszonyokat!) a birkenauai táborban hagyták. A többieket — öregeket, munkaképteleneket, kisgyermekes anyákat — azonnal Birkenwaldba (Brzezinki) szállították, ahol azokat ciángázzal megölték az erre a célra épített, különleges elgázosító épületekben. (A fürdőtermeknek álcázott helyiségekbe terelték a mezelenre vetkőztetett áldozatokat, akiknek még törölközőt és szappant is adtak, hogy az utolsó percekig megőrizték a nyugalmat!)

A Veszprém megyéből beérkező szállítmányok további sorsáról csak zavaros adatokkal rendelkezünk. A lezajlott — és részleteiben még ismeretlen — borzalmaknak legdöbbenetesebb bizonyítékai a végeredmények. A hivatalos statisztikai adatok szerint az akkori Veszprém vármegye (veszprémi, pápai, devecseri, zirci és enyingi járások) területéről összesen 4106 zsidó vallású polgári személyt hurcoltak el, s ezek közül mindössze 640 ember tért vissza a megsemmisítő táborok poklából! A Veszprémből elhurcolt 750 ember közül 50 személy tért haza. A veszprémi halotti anyakönyvbe — 1952. január 22-ig bezárólag — 343 halottat anyakönyveztek be: 171 nőt, 103 férfit, 69 gyermeket. A Várpalotáról elhurcolt 260 ember közül 86 ember halt meg. A tapolcaiak közül 218 személy vesztette életét: 105 nő, 91 férfi és 4 gyermek. A Pápáról elhurcolt 2330 ember közül csak 300-an tértek vissza; a 2030 halott közül 671 volt a gyermek. Az összesített adatok szerint az alábbi helységekből a meghaltak száma a következő volt: Devecser (165), Ajka (32), Ajkarendek (4), Apácatorna (9), Bódé (4), Borszörcsök (1), Csékut (5), Csögle (16), Dabrony (4), Doba (6), Halimba (7), Iszkáz (6), Kerta (5), Kiscsősz (5), Kislőd (8), Kiskamond (5), Kispirit (3), Nagyalásony (7), Nagypirit (8), Öcs

(3), Padrag (2), Pusztamiske (9), Somlójenő (2), Somlószőlős (15), Somlónásárhely (14), Somlóvecse (9), Tósok (2), Túskevár (30), Ugod (11), Adásztevel (1), Tapolcafő (5), Pápateszér (4), Marcaltó (12), Bakonykoppány (3), Bakonybél (Weiss család), Kemeneshőgyész (két család + 8), Magyargencs (Deutsch és Löwenstein családok), Dáka (Deutsch család), Zirc (7), Veszprémvarsány (Sonnenfeld család), Nemesszalók (58), Külsővat (56), Mezőlak (Guttman család), Vinár (4), Mihályháza (1), Sümeg (57), Tapolca (az elhurcolt 912 ember közül 112 fő tért haza.)²⁶

A zsidó vallású polgári lakosság elhurcolása után a hatóságok tovább folytatták a zsidó-ellenes hangulat felszínén tartását. Az 1944. június 18-án Pápán megalakult — szélsőségesen fasiszta és németbarát — Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség helyi szervezete a „Pápa és Vidéke” című lap július 9-i számában bejelentette, hogy megalakította ifjúsági szervezetét, az Antibilsevista Ifjúsági Tábor, melynek politikai célja volt: „... megdönteni a bolsevista zsidó veszedelmet”, és az, hogy eltávolítsák a magyar közéletből” a zsidó pénzen megvásárolt keresztény hazaárulókat!” Ezzel egyidejűleg minden eszközzel igyekeztek szítani a zsidóellenes hisztériát. A „Pápa és Vidéke” című újság július 16-i száma közölte a hírt, hogy a rendőrség elfogta gróf Lubienszky Constanza textilnagykereskedőt, aki a szombathelyi kórházból titokban Pápara akarta szállítani barátnőjét, a zsidó Fischer Klárát. A bíróság ezért a grófnőt hat hónapi börtönre vagy 18 ezer pengő pénzbüntetésre ítélte!

1944. július 20-ra a magyarországi III. deportálási zóna — amely a II. és VII. csendőrkörületekből állt — összesen 50 805 főnyi zsidóságát vasúti szállítással a németországi és a Lengyel Főkormányzóságban létesített koncentrációs táborokba szállították.

Július 20-án a Nyilaskeresztes Párt veszprémi vezetője, dr. Schiberna Ferenc azzal a kéréssel fordult a veszprémi ferences rend gár-

4. ábra. A zsidók elszállítása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 4. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

5. ábra. A zsidók elszállítása Szentgál községből 1944. júniusában. (Fotó: Vajkay Aurél.)

Снимок 5. Вывоз евреев из деревни Сентгал, в июне 1944 г. (Фото: Аурел Вайкаи.)

Telegramm
(Sonder-G-Schreiber)

Budapest, den 20. Juli 1944- 10.50 Uhr
Ankunft: " 20. Juli 1944- 17.20 Uhr
Nr. 2019 vom 20.7. Geh. 11 15049

Für Herrn Botschafter Ritter.

Der höhere SS- und Polizeiführer meldet mir am
19. Juli 1944:
1.) Rechtsbewegung:
In Miskolc wurden 2 Flugblätter aufgefunden, deren
Übersetzung lautet:
"Juden, Leidensgefährten, unsere letzte Hoffnung
ist Imredy, betet für ihn, jüdische Gemeinde".
Der Komitaleiter der Pfeilkreuzlerpartei in
Veszprém, Dr. Schiberna, hat sich an die dortigen Fran-
ziskaner gewandt mit der Bitte, aus Anlass der Fort-
schaffung der Juden einen Dankgottesdienst zu veran-
stalten. Da die Franziskaner von römisch-katholischen
Bischof unabhängig sind, wurde ohne dessen Einschaltung
eine Messe für den 25.7.44 anberaumt. Die Ankündigung

6. ábra. Wessenmayer német birodalmi megbízott táv-
irata a német külügyminisztériumnak a zsidók elszállítá-
sát követő veszprémi eseményekről. (1944. július 20.)

Снимок 6. Телеграмма Вессенмейера, германского
имперского поверенного в адрес германского минис-
терства внешних дел о событиях в городе Веспрем,
после вывоза евреев. (20. июля 1944 г.)

dianjához, hogy a zsidók elszállítása alkalmából a ferencesek a veszprémi várban levő templomukban rendezzenek hálaadó istentiszteletet. Ez a példátlanul gyalázatos kérés még a németekben is visszatetszést váltott ki. Az eset annyira egyedülálló volt, hogy Wessenmayer — Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja — is érdemesnek tartotta ezt jelenti feletteseinek: „Der Komitaleiter der Pfeilkreuzlerpartei in Veszprém, dr. Schiberna, hat sich an die dortigen Franziskaner gewandt mit der Bitte, aus Anlass der Fortschaffung der Juden einen Dankgottesdienst zu veranstalten...“ Azaz magyarul: „A veszprémi Nyilaskereszt Párt vezetője, dr. Schiberna azzal a kéréssel fordult az ottani ferencesekhez, hogy a zsidók eltávolítása alkalmából rendezzenek hálaadó istentiszteletet. Minthogy a ferencesrendiek nem tartoznak a római katolikus püspök fennhatósága alá, az ő megkérdézeése nélkül tüzték ki e hó 25-re a misét. A vonatkozó bejelentést a két veszprémi újságnak kellett volna nyilvánosságra hozni, de ezek ezt elutasították. Mikor erről a püspök értesült, a nunciusról történő feljelentéssel fenyegette meg a gvárdiánt... E fenyegetés hatására a gvárdián kihallgatást kért a nyilaskeresztesektől és közölte, hogy a misét ilyen körülmények között nem lehet megtartani. Dr. Schiberna ekkor közölte a püspökkel, hogy a mise megtiltása esetén röpcédulák közli a lakossággal: az istentisztelet az ő közbelépésére maradt el! Erre a püspök (Mind-szenty József. Szerző) engedélyezte a misét azzal a kikötéssel, hogy a miséből a Te Deum elmarad és a nyilaskeresztesek nem jelenhetnek meg a misén egyenruhájukban. Ezt a kikötést a nyilaskeresztesek nem fogadták el. A hálaadó istentisztelet zsúfolt templomban folyt le. A nyilaskeresztesek egyenruhájukban voltak, és a pap zöld miseruhában végezte a szertartást.”

A zsidók elhurcolása után megkezdődött a zsidók vagyonának — elsősorban üzletek-műhelyek és lakások — szétosztása. Július 24-én — a „Veszprémvármegye” július 30-i közlése szerint — a Veszprém és Vidéke Ipartestület veszprémi székházában közgyűlést tartottak, melyen megjelent dr. Hornyák Miklós polgármester és dr. Buda István főispán. A főispán kijelentette, hogy a zsidóságnak az iparból és a kereskedelemből való „kiküszöbölése” (sic!) után a Baross Szövetségbe tömörült iparosok és kereskedők közül elsősorban azok tarthatnak igényt a gazdátlaná vált zsidóüzletekre, árukra és műhelyekre, akik harctéri szolgálattal rendelkeznek!

1944. szeptember első hetében — a „Veszprémvármegye” szeptember 10-i közlése szerint — megkezdtek az üres zsidólakások kiutalását is. Veszprémben 60 lakást utaltak ki: 30-at hadbavonultak családjainak, 8-at hadiözvegyeknek és árváknak, 8-at pedig a városba helyezett közalkalmazottaknak. A komakuti volt kaszárnyába öt hajléktalan család költözött be.

A zsidó vallású polgári lakosság elhurcolása után — néhány (elsősorban első világháborús katonai érdemeiért) kivételezett kivételével — a megye területén csak a zsidó vallású személyekből felállított kisegítő munkaszolgálatos századok maradtak. Néhány századot azonban már júniusban elszállítottak. Így a szentkirályszabadjai repülőterei építkezéseken alkalmazott 101/14. és 101/16. kisegítő munkaszolgálatos-századokat (parancsnokok: Barla Kálmán főhadnagy és Sacks hadnagy) a 25. hadoszloppal a szovjet frontra szállították (Berezow és Biela Oslawi körzetébe).²⁷

A zsidó polgári lakosság gettóba zárásával egyidejűleg, a m. kir. honvédelmi miniszter 1944. június 7-én kiadta a 151.158. szám. eln. 42.—1944. jelzésű bizalmas rendeletét, amely szerint a zsidó kisegítő munkaszolgálatosokat hadifogolyszerű elhelyezésben és őrzésben kellett tartani. A táborokat drótkerítéssel (szögesdrót, drótfonat) vagy deszkapalánkkal kellett körülvenni, és a tábor szigorúan őrséggel kellett őriztetni. A zsidó munkaszolgálatos a tábor nem hagyhatta el, csak munkahelyre menet, de akkor is csak keresztény fegyveres kísérettel. Az őrszolgálatban állók a Szolgálati Szabályzat I. R. 50. §. szerint, különös tekintettel annak 458. §. C. alpontjára — fegyverhasználatra kaptak jogot. A rendelet értelmében naponta félórás fegyelmező gyakorlatokat kellett tartani, s a munkaszolgálatosok látogatókat nem fogadhattak.²⁸

Július első napjaiban érkeztek meg az első hírek a munkaszolgálatos táborokba — családjaik elhurcolásáról. Az újdörögdi táborban dolgozó pápai Löwenstein Sándor visszaemlékezésében így idézte fel ezeket a rettenetes órákat: „... aztán az egyik gyötrelmes napon befutott Pápáról az első búcsúlevél. Most mi voltunk soron. Mint a veszélyt érző bárányok futottak össze szegények a szokásos mincha-imák előtt, a „chiszádok” és a nem vallásosak egyaránt. Az előimádkozó, előzetes megbeszélés nélkül, spontán kezdte el mondani az „Ovinu Malkénut.” A fogcsikorgató, fülüket befogó bajtársak a barakkban körbe

futva, mint a lepkék a láng körül, mind oda kerültek az üvöltő tömegbe. Az egész barakk egy szörnyű extázisban vonaglott. A hitközségünk „Slich Ciburja”, a szőke, szelid Stein Zodek, kifordult, kék szemével a mellét verte, a másik kezével a levegőbe kapkodtak görcsös ujjai. Nem volt irgalom! Tíz szőke, szelid gyermekével statisztikai adattá vált. Amikor az előimádkozó felsikoltott, hogy „Chamol olénü veal alolenü, vtapenu!” — „Könyörülj rajtunk, csecsemőinken, gyermekeinken!” — még a keretlegénység is döbbenet állt meg a barakk ajtajában.”²⁹

Az újdörögdi tábor néhány egységét júliusban szállították el, s Tapolcán vagonírozták be őket éppen egy amerikai légitámadás alatt. A pápai Löwenstein Sándor így irt visszaemlékezéseiben erről: „A zsúfolt vagonablakokon át lestük a körülöttünk csapkodó repülőbombákat. Nem talált el bennünket egyik sem! Nem volt irgalom!”³⁰

A júniustól egyre fokozódó amerikai légitámadások során keletkezett árok romeltakarítási munkálataira egyre nagyobb számban vezényelték Veszprém megyébe zsidó kiegészítő munkaszolgálatos századokat. A Péti Nitrogénműveket ért június 14-i pusztító bombatámadás után romeltakarító munkára vezényelték Pétre a 8/17. és 104/2. kiegészítő munkaszolgálatos-századokat, s ideiglenesen — július 9-ig — ugyancsak romeltakarítási munkálatokra ide vezényelték Hajmáskérről a 104/2. kiegészítő munkaszolgálatos századot is.³¹ Mivel július 14-én újabb pusztító amerikai bombatámadás érte a Péti Nitrogénművet — tekintettel az üzem rendkívüli hadifontosságára (lőporgyártási alapanyagok, repülőbenzin gyártása), újabb munkaszolgálatos századokat vezényelték Pétre. Felvonult Szentendréről a 701/305. kiegészítő munkás fél század (107 fő és 6 fő keretlegénység), Apahidáról a 101/353. kiegészítő munkás fél század (107 fő és 10 fő keretlegénység), Újszegedről a 105/304. kiegészítő munkás fél század (107 fő és 11 fő keretlegénység) és a 104/302. kiegészítő munkás fél század (222 fő és 17 fő keretlegénység.) Ennek folytán 1944. augusztus 18-án már 587 főnyi zsidó munkaszolgálatos dolgozott romeltakarításon és helyreállítási munkálatokon a Péti Nitrogénművekben. A gyár katonai parancsnoksága és a gyár vezetősége többször figyelmeztette a minisztériumot, hogy „K” szempontból (katonai és politikai megbízhatóság szempontjából) nem tartják szerencsésnek a zsidó munkaszolgálatosok alkalmazását, különösen a földalatti gyárüzem építésénél.³² A kérést azonban nem vették figyelembe. Ugyanis a romeltakarítás mellett a fel nem robbant bombákat, valamint az amerikaiak által alkalmazott 6—8 napra időzített hosszúkéleltetésű bombák felderítését, felszedését és hatástalanítását — a Hajmáskéri Központi Lőiskola állományából szervezett 7. sz. légó tüzserész járőr (pk.: Szénási Mátyás tüzérségi műszerész gyakornok) vezetésével — ugyancsak a zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el.³³

1944. augusztusában a zsidó kiegészítő munkaszolgálatosok részére is kötelezővé tették a sárga csillag viselését, míg a keresztény munkaszolga-

latosok fehér karszalagot viseltek. Szeptember elején pedig elrendelték, hogy a zsidó munkaszolgálatosok — az 1944. évi 73. sz. Budapesti Közlönyben közzétett 1240/1944. Me. számú rendelet értelmében — a kötelező sárga csillag mellett az 1037/Om. biz. l. omo.—1942. sz. rendelettel előírt sárga karszalagot is kötelesek viselni. A zsidó munkaszolgálatos századok tagjai a magyar hadseregben rendszeresített tábori sapkát sem viselhettek tovább. Az eddig részükre kiadott tábori sapkákat az illetékes anyaalakulatoknak be kellett szolgáltatniok, s csak saját főveget (sapka, kalap) viselhettek.³⁴

Az 1944. október 15—16-i nyilas hatalomátvétel után a még megyében maradt zsidók sorsa is végzetessé vált. A nyilas hatóságok az 1944. júliusában „kivételezett” zsidókkal is leszámoltak. Pápan két zsidó: László Miklós műszaki kereskedő és Frimm Pál — mindketten az első világháborúból 75%-os hadirokkantakként tértek vissza (fél lábukat veszítették el a fronton) és katonai érdemeikért megkapták az arany vitézségi érmet! — elkerülték a gettóba zárást és a deportálást. 1944. október 15-ig nem háborgatták őket és lakásukban maradhattak. Október 16 után a pápai nyilas hatóságok és rendőrség — dr. Horváth János rendőrfogalmazó és Lotz Pál — mindkettőjüket (illetve László Miklós 13 éves fiát) letartóztatták és a komáromi várbán berendezett internálótáborba szállították. A komáromi várparancsnok — tiszteletben tartva „kivételezettségüket” — szabadon engedte és hazaküldte őket Páparra, azzal az igazoló papírral, hogy rájuk a deportálási rendelkezések nem vonatkoznak! Mikor visszatértek Páparra és papírjaikkal jelentkeztek a rendőrségen, a nyilasok (november első napjaiban) kihurcolták mindhármukat a pápai lovassági gyakorlótérre, s László Miklóst (47 éves, Rákóczi u. 2. sz. lakost) és Frimm Lipót Pált (54 éves, Korona utcai lakost) főbelőtték.³⁵

Miután 1944. október 6-án reggel Arad—Makó térségéből Debrecen általános irányba megkezdődött a szovjet 2. Ukrán Front hadseregeinek Magyarország felszabadításáért indított első — ún. debreceni — támadó hadművelete (amely október 25-re felszabadította a Tiszántúlt és a Duna—Tisza közének déli felét!), a nyilas kormányzat elrendelte a még Magyarországon levő zsidó munkaszolgálatos századok Németországba szállítását is. A nyilas honvédelmi miniszter 975.—M. 42.—1944. számú és 1944. október 26-án kelt utasítása alapján — november 3-án reggel meg kellett kezdeni a munkaszolgálatos századok elszállítását. Az ország különböző pontjairól gyakorlatban megindított munkaszolgálatos századokat Mosonmagyaróváron kellett összpontosítani november 9-re, majd egy napi pihenő után, november 11-én Hegyeshalomnál — lehetőleg munkaképes állapotban! — adták át a századokat a német hatóságoknak. Ugyanis a németek a magyar—német határ mentén tervezett Birodalmi Védőállás (Reichsschutzstellung) erősítési munkálataira szánták őket. Mivel a magyarországi zsidó munkaszolgálatosokat elsősorban a Birodalmi Védőállás steiermarki erődszakaszának északi részén (a Pozsony, Edelstal, Parndorf,

Weiden), továbbá a Fertőtől nyugatra tervezett középső szakaszon (Weiden Ény., St. Margarethen, Sopron), és a déli szakaszon (Sopron D., Nikitsch, Kőszeg É.) akarták alkalmazni, itt alakították ki munkatáborokat. (Laxenburg, Fertőrákos, Balf.)³⁶

A honvédelmi minisztérium utasítását követő napon, 1944. október 27-én indították el vasúti szállítással Mohácsról a szentkirályszabadjai repülőtérépítkezésről még 1943. őszén a szerbiai Borba szállított munkaszolgálatos századokat. A századok 1944. szeptember 15-én indultak el gyalogmenetben Borból és október 13-ra érkeztek meg Mohácsra. A szegedi utász-zászlóaljból (pk.: Marányi Ede alezredes) álló keretlegénység csak a bácskai Cservenkáig kísérte a gyalogmenetben vonuló 15 munkásszázadot, itt — 1944. október 6-án — átadták a századokat a bácskai németekből felállított „Volks-SS” egységeinek, melyek az átvételkor, a cservenkai téglagyárban irtózatosszerű mészárlást rendeztek a zsidó munkaszolgálatosok között. (A 3600 ember közül mintegy 1600 munkaszolgálatost agyonlőttek!) Az október 13-án Mohácsra érkezett munkaszolgálatosok mintegy két hetet töltöttek a városban, a selymgyárban elzárva, majd október 27-én bevagonirozták őket és 29-re beérkeztek a szentkirályszabadjai vasútállomásra, illetve a repülőtéri munkatáborba, ahol már várta őket — a volt keretlegénység — a szegedi utász-zászlóalj. A táborban a lehető legdurvább légkör uralkodott — az előző napokban, október 21-én lőtték agyon Kersztenbaum Ignác 24 éves munkaszolgálatost, illetve 24-én felakasztották Grünstein László 41 éves munkaszolgálatost.³⁷ A kivagonírozott századokkal is a legembertelenebbül bántak el: nap-hosszat tartó sorakozókkal, létszámenőrzésekkel, lajstromok összeállításával gyötörték őket. Ételosztás ugyanakkor csak egyszer volt napjában: többnyire káposztaleves. A keretlegénység teljesen megvadult. Utózték-verték az embereket, még azok is, akik Szerbiában — feltehetően a partizánoktól való félelmükben! — igyekeztek normálisan viselkedni a munkaszolgálatosokkal. A kimerült emberek sorra haltak meg végelgyengülésben és szívbénulásban november 1—3-án; meghaltak: Guth Vilmos 41 éves, Frimm István 37 éves, Guttmann Adolf 24 éves, Reisz Miklós 24 éves és Révész Ferenc 24 éves munkaszolgálatos.³⁸

1944. október 30-án hajnalban megkezdték a szentkirályszabadjai munkaszolgálatos tábor kiürítését. Elsőnek a — szerbiai Borból visszaszállított — századok egy részét: a 105/501., 105/503., 105/504., 105/505., 105/506. kíséző munkaszolgálatos századokat indították el a Veszprém—Győr közti országúton. (A századok november 6-án értek el Mosonmagyaróvárra.) Két nappal később, november 1-én indították útnak — ugyanezen az útvonalon — a Péti Nitrogénművekből a 104/302. kíséző munkásszázadot, valamint a 101/353. és 701/305. kíséző munkás fél századokat, a hajmáskéri tüzérségi táborból a 104/2. kíséző munkásszázadot, majd Újdörögdről a 101/356. és 101/357. kíséző munkás fél századokat. A menetelő századokból

sokan dőltek ki: november 2-án délután 16 órakor a Romándon keresztülvonuló munkaszolgálatosok közül egy fiatal ember — Farkas Bálint 18 éves, Budapest — végelgyengülés következtében beállott szívbénulásban meghalt.³⁹ Legutoljára, november 3-án hajnalban indították el a szentkirályszabadjai táborból a 105/507., 105/508. és 105/509. kíséző munkásszázadokat. (Míg a november 1-én megindított századok november 7-re értek be Mosonmagyaróvárra, a három utolsónak elindított század 11-re ért be.) Kőszegi Ábel „Töredék” című írásában rekonstruálta ennek a három századnak — melynek kötelékében menetelt Radnóti Miklós költő is! — útját... Veszprémi útelágazás. Egy katonai autó mellett — a keretlegénységet adó szegedi utász-zászlóalj parancsnoka, Marányi Ede alezredes állt, hogy megsejmelje az utolsónak elvonuló századokat. A menetelő munkaszolgálatosok átneveztek a rettegett hírvélezésként. Sokan már szinte teljes apátiában meneteltek... Az első pihenő a gyulafiratói községhez előtt volt. Esős, hideg volt az idő és az utat hatalmas sár borította. A kiéhezett emberek valóságos kéregettek a szánakozva összesereglett falusiaktól, megmaradt ruhadarabjaikat kínálva egy-egy darab kenyérért. Az asszonyok kötényükbe takarták arcukat a látvány elől. Aki ételt próbált nekik adni, azt a kíséző keretlegénység katonái zavarták el. Az éjszakai szállás Gyulafiratótól 7 km-re északra, a prépostság magyalosi birkaaklában volt. November 4-én az útvonal Olaszfalu, Zirc, Kardosréti, Nagyesztergár községeken át vezetett. Sokan szökni próbáltak: néhányan sikertelenül, de a legtöbbet félholtra verve visszahurcolták. November 4-én az éjszakát a nagyesztergári uradalmi istállóban töltötték. Másnap, november 5-én Nagyesztergárról Dudaron és Bakonyoszlopon át vonultak a századok, majd Bakonyzentkirálynál érték el újra a Veszprém—Győr közti műutat. Estére értek Veszprémvarsányba, ahol a még egészséges emberek az iskolaudvaron és a pajtákban éjszakáztak. Ekkorra már sokan kidőltek a sorból — köztük Radnóti Miklós is — akiket a református iskolában szállásoltak el. November 6-án a menet tovább indult, s az éjszakát a győrszentmártoni téglagyárban töltötték. Másnap, november 7-én hajnalban, mikor a századok menetre sorakoztak fel, Bárdos József munkaszolgálatos orvosnak javaslatára a századok 22 emberét, akik a végső kimerültség állapotába jutottak, két berendelt parasztszekerre rakták. Ezek között volt Radnóti Miklós is. A századok tovább indultak Győrön át, s november 11-re érték el Mosonmagyaróvárt. (A két kocsira rakott 22 beteg legyengült embert november 9-én a kíséző keretlegénység önkényesen agyonlőtte Győr után, Abdánál a Rábca melletti gátnál.)⁴⁰

November 1—3-án a megye más táborában dolgozó zsidó munkaszolgálatosokat is útnak indították. Köztük az ismeretlen hadrendi számú egységet, amely a Magyarpolány melletti Alsó- és Felsőborsodpusztán dolgozott fakitermelési munkákon. Néhány kisebb egység továbbra is a megyében maradt. Elsősorban annak az — ismeretlen hadrendi számú századnak — 150—200

embere, akik a Veszprém-jutasi repülőtéren dolgoztak, s a Veszprémtől É-ra levő Friedler-malom istállóiban és disznóóláiban voltak elszállásolva. Ezt az egységet csak 1945. január 6-án szállították el.⁴¹

A Németország felé indított zsidó munkaszolgálatosok között olyan volt a rémület, hogy sokan — az azonnali halált is kockáztatva! — szökni próbáltak. Az Alsó- és Felsőborsodpusztai táborból elindított munkaszolgálatosok közül nyolcan megszöktek — velük szökött a keretlenség egy őrmestere is! —, s Felsőborsodpusztán rejtöztek el az ott élő cselédeknel. A munkaszolgálatosok között lévő Námos Tibor budapesti mérnök vezetésével az uradalmi disznóólak alá építettek ki egy földalatti búvóhelyet, s ott rejtöztek 1945. március 12-ig. Ekkor árulás során elfogták és kivégezték őket. (Lásd a későbbiekben.) A szökevények után a nyilas karhatalom és a csendőrség valóságos hajtóvadászatot indított, s az elfogottakat a helyszínen felkoncolták. 1944. december 6-án az esti órákban Csapak—Balatonarács községekben három büjkáló zsidót (mindhárman kikeresztelkedett személyek voltak!) fogtak el a nyilas fegyveresek. A csopaki Bonc-dűlőben Nay Zoltánnak (65 éves) átvágták a torkát, ifj. Nay Zoltánt (16 éves, tanuló) főbelőtték. Ezzel egyidejűleg Garami Sándort (68 éves, magánzó) a balatonarácsi Meződi-dűlőben lötték főbe.⁴² December 27-én Eplénypusztán egy szalmakazalban egy 20—30 éves toprongyos férfi hulláját találták meg. A közel két hónap óta büjkáló szökött zsidó munkaszolgálatossal vérmérgezés, éhség és fagyhalál végzett.⁴³ December 29-én a Tapolca melletti Püspök-erdőben a nyilas pártszolgálatosok elfogták és agyonlőtték Nagy Mór (48 éves), Markovics Antal (58 éves) és Lengyel Jenő (65 éves) tapolcai illetékességű szökött zsidó munkaszolgálatosokat.⁴⁴ 1944. december 31-én két szökött zsidó munkaszolgálatos — közel két hónapig büjkálva a téli erdőségekben — az éhségtől és a hidegtől elcsigázva bementek Cesznek községbe, hogy élelmet szerezzenek. A községek körüli erődítési munkálatokon felügyelő német katonák elfogták a két embert, és átadták őket a községben levő magyar csendőröknek. A csendőrök a két szerencsétlen embert — Winternitz Endrét (21 éves cukrászsegéd, Kaposvár) és Weltmann Miklós (21 éves timársegéd, Hőgyész) — a község temetőjébe hajtották, ott megásatták velük sirjukat, majd mindkettőt agyonlőtték.⁴⁵

1945. január 6-án a Veszprém-jutasi repülőtéren dolgozó — ismeretlen hadrendi számot viselő — zsidó kíségető munkaszolgálatos századot is elvezényelték. Január 6-án magyar katonák lovaskocsikkal érkeztek a munkaszolgálatosok szálláskörzetébe, a Veszprémtől északra levő Serehegy alatti Friedler-malomhoz, melynek istállóiban és disznóóláiban voltak a munkaszolgálatosok elszállásolva. A katonák a szekerekből kifogták a lovakat, s a munkaszolgálatosok — miután a kocsikra rakták holmijukat — maguk húzták-tolták a szekereket. A közel kétszáz főnyi munkaszolgálatos egység elvonult, de még aznap éjszaka három ember visszaszökött közülük. Ezek

közül az egyik 4—5 hétig a malomban lakó családnál rejtözött, s csak azután ment el. A Serehegyen felállított német légvédelmi fényszóró katonái közül egy őrmester — aki sűrűn járt a családhoz — egy napon megkérdezte „...Ő hol van? Mi úgy csináltunk, mintha nem értenénk! — írta emlékezésében a család egyik tagja. — A német látta, hogy reszketünk... Hát a judét hová tettétek? Itt nincs jude — mondtuk! De én láttam! — mondta. Mindent tudok. Szerencsétek, hogy én láttam és nem más! Én is csak ember vagyok és nem állat. Azért jártam hozzátok, mert féltettelek benneteket!... Erre mondtuk, hogy elment, nem maradhatott itt, hisz meglátták volna! Szidta ezt a rohadt háborút és Hitlert, meg a ruháját, ami rajta volt... Köszönjük — mondtuk neki. A németnek folytak a könnyei. Pár nap múlva elment. Búcsú nélkül.”⁴⁶

Mivel az elvonuló munkaszolgálatosok közül sokan megszöktek, 1945. január 6-a után újabb hajsza indult meg a szökevények után. Január 9-én egy nyilas járőr Diszelnél, a Bácshegy alatt három ismeretlen zsidó szökevény munkaszolgálatost lőtt agyon.⁴⁷ Január 10-én a nyilas karhatalom Takácsiban agyonlőtte Kolmann Károly (22 éves, Sárvár) és Schwimmer József (22 éves, Szajkófalva) zsidó vallású szökött munkaszolgálatosokat.⁴⁸ 1945. január 20-án a nyilas karhatalom és a hadsereg nagyarányú razziaát rendezett. Ennek során a veszprémvarsányi csendőrös és nyilas karhatalom kombinált járőre Bakonytamási közelében, a Csehi-erdészházban három szökött zsidó munkaszolgálatost fogott el. A járőr — nagyszámú egyéb katonaszökevényekkel együtt — Veszprémvarsány felé kísérte az elfogottakat. A Bakonygyirót és Veszprémvarsány közti Hamarásztetőn, a zsidó temető melletti mélyútban a három zsidó munkaszolgálatost agyonlőtték. Kettő a helyszínen meghalt, de a harmadik — Schiller Endre, veszprémvarsányi lakos — súlyos arcsérüléssel utólag a hidegtől magához tért, elvergődött Bakonytamásiba, ahol újra elfogták. További sorsa ismeretlen; feltehetően agyonlőtték.⁴⁹ Ugyancsak ezen razzia alkalmából a Nyáradon állomászó újpesti nyilas fegyveres csoport (Böhm és Pakot „testvérek” fegyveres osztaga) január 20-án a Nyárad és Nemesszalók közti út mentén agyonlőtt két ismeretlen zsidó vallású férfit és egy nőt. Másnap, január 21-én, ugyanez a nyilas csoport a nyárádi községháza előszobájában vallatás közben agyonlőtte Katz József zsidó szökött munkaszolgálatost.⁵⁰ Január 30-án délelőtt 09 órakor a keszthelyi Andrassy téren nyilvánosan főbelőtték Frank Miklós (31 éves, gépészmérnök, Keszthely) zsidó vallású szökött munkaszolgálatost.⁵¹ Példátlanul brutális formában végezték ki Veszprémben a nyilas Fegyveres Nemzetszolgálat emberei Schwarz Lajos (39 éves kereskedősegéd, Bonyhád) szökött zsidó munkaszolgálatost. Miután főbelőtték, holttestét a Piac téren (ma Vöröshadsereg tér), a könyvesbolttal szemben egy fára felakasztották, s elrettentő szándékkal napokon át otthagyták. „A Fegyveres Nemzetszolgálat tagjai február 16-án hajnalban a város piacterén egy honvédruhába öltözött személyt felkoncol-

tak — jelentette a veszprémi rendőralosztály a szombathelyi rendőrkerületi parancsnokságnak. — A felkoncolás törvényességét megállapítani nem sikerült, mert a FNSZ minden felvilágosítást megtagadott.⁵²

A szovjet hadsereg 1945. január 26. és február 16. közötti sikeres ellentámadása és a közeljövőben várható nagy szovjet támadás miatt elszállították a harcoló magyar csapatok kötelékében levő zsidó munkaszolgálatos egységeket. Február 24-én este 20 órakor a balatonfüredi vasútállomásra befutó egyik vasúti szerelvényről néhány zsidó munkaszolgálatos leugrált és szökni próbált. Az őrszemélyzet géppisztolyokból tüzet nyitott (egy ott tartózkodó polgári személyt: Kohánszky Béla 63 éves bírósági végrehajtót halálos lövéssérülések érték), majd üldözőbe vették a szökevényeket. Másnap, 25-én reggel 08 órakor a Laki-dűlőben, a Somogyi Károly-féle háznál elfogták és a helyszínen agyonlőtték Neu Imre (46 éves, Keszthely) munkaszolgálatost.⁵³ Február 26-án a magyar 20. honvéd gyaloghadosztály táborigazsága Tapolcán, a községi börtön udvarán (Deák F. u. 1. sz.) szökés miatt agyonlövötte Herstick László (23 éves artista, Miskolc) és Weinberger Imre (23 éves, Tiszaújfalú) zsidó vallású kisegítő munkaszolgálatosokat.⁵⁴ A „Pápai Újság” 1945. március 6-i száma bejelentette, hogy az előző napokban Veszprém bombázása alkalmával két bűjkáló zsidó munkaszolgálatos menekült ki a Rózsa utca és a Palotai út sarkán lévő ház — bombatalálatok által megsérült — pincéjéből. Egy veszprémi személy áruklása folytán a nyilas Fegyveres Nemzet-szolgálat tagjai az egyiket, egy Spiegel nevű személyt menekülés közben lelőttek, a másikat: Mandler Sándort (37 éves szappanfőző, Veszprém) március 16-án délelőtt a pápai lovassági kaszárnya udvarán — egy ugyancsak szökött zsidó munkaszolgálatossal (Bachrach Adolf 40 éves, Tab) és egy szökött magyar honvéddel (Pitzer József 42 éves, Pápa) együtt — főbe-lőtték.⁵⁵

Március 12-én áruklás folytán a veszprémi Fegyveres Nemzet-szolgálat tudomására jutottak a Felsőborsodpusztán — 1944. november eleje óta! — rejtőzködő szökött zsidó munkaszolgálatosok. Március 12-én este 21 óra körül a nyilas fegyveresek egy csoportja rajtaütésszerűen lerohanta a pusztát, s elfogta a zsidó munkaszolgálatosokat, akik éppen rejtőzködőik lakásán vacsoráztak. Elfogták még a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt bűjkáló honvédmestert és még két szökött magyar katonát is. Az elfogott nyolc zsidó munkaszolgálatos közül hetet iszonyatosan összeverték, majd a puszta közelében levő akácosban megásatták velük sirjukat és agyonlőtték őket a március 13-ra virradó hajnalon. (Herschkovic Mór 36 éves; Kaminár Sámuel 37 éves

Körösmező; Dub Izsák 40 éves, Huszt; Marmorstein Miklós 38 éves, Huszt; Námos Tibor 32 éves, építésmérnök, Budapest; Krausz Ernő 31 éves, tanító, Munkács; Grimmstein Rudolf 33 éves, Rahó). Az elfogott nyolcadik munkaszolgálatost — a rejtőzködő polgári személyekkel és az elfogott magyar katonaszökevényekkel együtt — Veszprémbe hurcolták. Március 14-én az elfogott zsidó munkaszolgálatost — Österreicher? nevű — a veszprémi zsidó iskola udvarán több lövéssel megsebesítették, s a haldokló embert az elfogott polgári személyekkel lehurcoltatták a mai Vöröshadsereg téren felállított nyilvános bitófához. A brutalitás netovábbjaként két elfogott polgári személyt kényszerítették arra, hogy a már haldokló embert a bitóra felakasszák!⁵⁶ Az elfogott polgári személyeket nem végezték ki, hanem Szanyba hurcolták őket és átadták az ott működő magyar katonai bíróságnak. A hadbírószági tárgyalás még folyamatban volt, mikor 1945. március 28-án a gyors ütemben előnyomuló szovjet csapatok kiszabadították őket börtönükből, s megmentették őket a biztos haláltól.

Az 1945. március 16-án megindított szovjet bécsi támadó hadművelet során az előnyomuló szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok hadseregei a fasiszta német és magyar csapatok által kiűrt nyugat-magyarországi területeken alig találtak már zsidókat. Néhány — sokszor rémregénybe illő körülmények között — rejtőzködő zsidó túlélő mellett csak a pannonhalmi bencés főapát-ság volt az, ahol — a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt — többszáz zsidó vallású polgári személy (kizárólag nők, gyermekek, valamint az otlakló diákok között elbújtatott fiatal fiúk) élte meg a felszabadítást.

A nyugati határszélen — a német Birodalmi Védőállás erődítési munkálatain 1944. november óta — dolgozó zsidó kisegítő munkásszázadoknak is csak töredékei vonultak vissza a hátráló német és magyar csapatokkal. A zsidó munkaszolgálatosokat 1945. március utolsó napjaiban — a rohamosan közeledő szovjet hadseregek beérkezése előtt — a német és magyar keretlegénység barbár módon legyilkolta. Az amúgy is legyengült — és az éhség és járványok által megtizedelt — embereket tömegesen mészárolták le. Sopron, Hidegség, Balf, Fertőrákos, Nagycenk, Kópháza, Harka (Magyarfalva), Fertőhomok mintegy 8000 zsidó munkaszolgálatos temetőjévé vált. Csak kevesen vánszorogtak tovább a visszavonuló fasiszta csapatokkal együtt, a túlélés leg-halványabb reményével, ahogy ezt Vadász Ferenc visszaemlékezéseiben olvassuk: „... A hegyeken túl olykor felvillant egy égre törő hatalmas fény sugar. Valahol távol a szovjet katonák rakétái ívelnek a csillagok felé, és vakító fényt árasztanak.”⁵⁷

JEGYZETEK

1. Új Magyar Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 6. k. „Zsidótörvények” címszó alatt.
2. KARSAI Elek: A budai vártól a Gyepűig. 1941—1945. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1965. 673—675. Továbbá: Veszprémvármegye c. hetilap, 1944. nov. 27.
3. Veszprémvármegye c. hetilap, Veszprém, 1942. nov. 29. 2.
4. Hadtörténelmi Levéltár (HIL) M. kir. Vezérkari Főnökség 1. osztály iratai. 1. Vkf.—1943. 281. sz. doboz. 4549. sz. irat.
5. „... Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. II. Budapest, 1962. 51—53.
6. HARMATH István múzeumi ig. h. (Veszprém, Ady u. 4. sz.) naplója.
7. HARMATH István idézett naplója.
8. HORVÁTH József, NEMES János, PINTÉR István, SZABÓ László: Utolsó felvonás. Zrinyi Kiadó. Budapest, 1958. 172.
9. Mementó. Magyarország 1944. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1975. 36.
10. Zalamegyei Újság c. hetilap. 1944. ápr. 21. 2. lap.
11. „... Fegyvertelen álltak...” i. m. II. 61—53.
12. LÁNG Jehuda—Gyula: A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhaltalt halt pápai és környékbeli zsidók emlékére. Az Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága kiadása. (1972) 128—129.
13. Mementó. i. m. 34.
14. LÁNG J—Gy. i. m. 130.
15. Pápai Hírlap c. hetilap, Pápa, 1944. május 13. 3.
16. Pápa és Vidéke c. hetilap, Pápa, 1944. június 11.
17. LÁNG J—Gy. i. m. 131.
18. LÁNG J—Gy. i. m. 131.
19. Veszprémi Népújság. 1946. febr. 24.; Veszprém megyei Napló, 1965. jún. 5.
20. LÁNG J—Gy. i. m. 130.
21. LÁNG J—Gy. i. m. 130.
22. LÁNG J—Gy. i. m. 131. Továbbá: Pápa anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve; Pápa és Vidéke c. hetilap, Pápa, 1944. június 11.
23. Pápai Néplap c. hetilap, Pápa, 1946. júl. 21; továbbá: LÁNG J—Gy. i. m. 131.
24. LÁNG J—Gy. i. m. 132.
25. LÁNG J—Gy. i. m. 132.
26. LÁNG J—Gy. i. m. 132. Továbbá: Emlékezzünk szeretteinkre. Tapolcáról és a járásból származott és elhurcolt zsidó mártírjaink szent emlékére. (1944—1945.) Tapolca, 1949. László Nyomda. Valamint: Devecser és a járásból elhurcolt zsidó mártírjaink, 1942—1944. Várpalota, 1949. Gold ny.
27. „... Fegyvertelen álltak...” II. 55.
28. „... Fegyvertelen álltak...” II. 548—551.
29. LÁNG J—Gy. i. m. 129.
30. LÁNG J—Gy. i. m. 129.
31. Országos Levéltár (OL). 21324. Pét. 53. sz. csomó. 1944. júl. 9.
32. Zala megyei Levéltár (ZmL) Polgármesteri iratok, 118. sz. csomag; 5418/1944. márc. 22. sz. irat. Továbbá: HIL. Vezérkari Főnökség 1. oszt. iratai. Vkf.—1943. 293. sz. doboz; 6642. sz. irat. 1943. dec. 11.
34. „... Fegyvertelen-álltak...” II. 629—630.
35. LÁNG J—Gy. i. m. 131. Továbbá: Pápa anyakönyvi hivatal halotti anyakönyvek. 1944. november.
36. RAUCHENSTEINER, M.: A második világháború vége Ausztriában, különös tekintettel a magyar királyi honvédség sorsára. Hadtörténelmi Közlemények, 1974/2. sz. 317.
37. Szentkirályszabadja anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
38. Szentkirályszabadja anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve.
39. Románd halotti anyakönyve.
40. KÖSZEGI Abel: Töredék. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 58—62. Továbbá: Új Írás, 1970. dec. Valamint: KOMOR Vilma: „Mellézuhanam, átfordult a teste...” Magyar Nemzet, 1969. nov. 17. 11. lap.
41. ANTAL Józsefné: Szerencsés megmenekülés. Veszprém megyei Napló, 1975. máj. 3. 6. lap.
42. Csopek anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve. 1944. dec. 6.
43. Olaszfalu anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve. 1944. dec. 27.
44. Tapolca anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1944. dec. 29.
45. Bakonyszentkirály anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. január 1.
46. ANTAL Józsefné i. m.
47. Diszel anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. jan. 9.
48. Takácsi anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. jan. 10.
49. Veszprém megyei Bíróság Archivuma. Szabó József-féle ügyiratok.
50. Nyirád anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. január 20—21.
51. Keszthely anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. jan. 30.
52. Veszprém anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1946/271. fsz. Továbbá: HIL, Rendőrség Országos Felügyelője, 1945. iktatlatlan. A 841. eln. 1945. számra beérkezett jelentés.
53. Balatonfüred anyakönyvi hivatal halotti anyakönyv, 1945. február 25. Továbbá: Veszprémvármegye, Veszprém, 1945. márc. 11.
54. Tapolca anyakönyvi hivatal halotti anyakönyve, 1945. febr. 26.
55. Pápa anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv, 1945. márc. 16.
56. Magyarpolány anyakönyvi hivatala halotti anyakönyv.
57. Mementó. i. m. 201.

ЧАБА ВЕРЕШ Д.

ДАННЫЕ О ТРАГЕДИИ ЕВРЕЙСТВА, СЛУЧИВШЕЙСЯ В ОБЛАСТИ ВЕСПРЕМ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Контрреволюционный режим, подавляющий пролетарскую революцию с помощью антантовских войск, с самого начала вел антисемитскую политику. Эта политическая направленность особенно ускорилась — в виде зависимости теснейшего сотрудничества с фашистской Германией — в конце 1930-х годов, то есть во время второй мировой войны. «Законы о правах евреев» стали все унижительнее и тяжелее, но трагедия еврейства произошла после германской оккупации Венгрии (19. марта 1944 г.). Все сильнее экстремистские

правительства фашизма с начала апреля 1944 г. постепенно выполняли физическое уничтожение еврейства. События в областях представляли собой лишь часть событий в стране. Развертывание трагедии также совпадает со событиями в стране: началась унижительными мероприятиями, затем продолжилась изоляцией евреев в «гетто», наконец закончилась насильственным увозом их в концентрационные лагеря Германии, откуда вернулся едва 10% еврейства.